

BİBLİYOGRAFYA :

Dârimî, "Ferâ'iz", 9, 29, 41; Buhârî, "Ferâ'iz", 5, 7, 8, 9, 11, 12; Müslim, "Ferâ'iz", 2, 3, 4; İbn Mâce, "Ferâ'iz", 2, 10; Ebû Dâvûd, "Ferâ'iz", 7; Tirmizî, "Ferâ'iz", 4; Küleynî, *el-Uşûl mine'l-Kâfî*, Tahran 1391/1972, VII, 96; Ebû Ca'fer et-Tûsî, *Tehzîbü'l-aḥkâm*, Tahran 1390, IX, 274; Cürcânî, *Şerḥu'l-Ferâ'izi's-Sirâciyye*, İstanbul 1322; Abdürrahîm Kîşkî, *el-Mirâsü'l-mukârin*, Kahire 1380/1961; M. Cevâd Mağniye, *Fıkhü'l-İmâm Ca'fer es-Şâdık*, Beyrut 1966, VI, 221; Ebû'l-Yakzân Atiyye el-Cübûrî, *Hükümü'l-mirâş fi's-şer'ati'l-İslâmiyye*, Bağdad 1969, s. 153-159; Bilmen, *Kamus*, V, 207-406; Ali Himmet Berkî, *İslâm Hukukunda Ferâiz ve İntikal* (s. nşr. İrfan Yücel), Ankara 1986, s. 138-142; Karaman, *İslâm Hukuku*, I, 385-438; Hamza Aktan, *Mukayeseli İslâm Miras Hukuku*, İstanbul 1991, s. 106, 152, 153, 173, 174; Muhammed Ebû Zehre, *Aḥkâmü't-terikât ve'l-mevâriş*, Kahire, ts. (Dârü'l-Fikri'l-Arabî).

HAMZA AKTAN

HACCÂC b. ERTÂT

(حجاج بن أرتاة)

Ebû Ertât Haccâc b. Ertât
b. Sevr en-Nehaî
(ö. 145/762)

Basra ve Kûfe kadısı, muhaddis.

Enes b. Mâlik gibi bazı sahâbîler hayat-ta iken doğdu; ancak onlarla görüşemediği için tebeu't-tâbiinden sayıldı. Küçük yaşta fıkıh öğrendiği ve iyi yetiştirdiği için on altı, bazı rivayetlere göre ise yirmi altı yaşlarında Kûfe'de fetva vermeye başladı. "Büyük fakih", "İrak müftüsü" gibi unvanlarla anıldı. Kabiliyeti ve zekâsı sebebiyle Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Man-sûr onu yanına aldı. Hendese de bilen Haccâc, Bağdat şehrinin kuruluşu ve ulucaminin inşasında mimar olarak görev aldı. Daha sonra Mansûr kendisini Basra kadılığına getirdi. Abbâsîler döneminin ilk Basra kadısının Haccâc olduğu söylenir. Bazı kaynaklarda Haccâc'ın Kûfe'de de kadılık yaptığı ve orada Ömer b. Abdülazîz'in oğlu Abdullah'ın zabıt kâtipliğini ifa ettiği kaydedilmektedir.

Haccâc önceleri maddî sıkıntı çekmiş, yıllarca câriyesinin dokuduğu şeyleri satıp geçimini sağlamıştır. Ebû Ca'fer el-Man-sûr'un kendisine sahip çıkmasından sonra hayatı değişmiş, iddia edildiğine göre Halife Mansûr'un onu oğlu Mehdî ile birlikte gönderdiği Horasan'dan kırk deve yükü eşya ve yetmiş köle ile dönmüştür. Asmaî, Basra kadıları içinde ilk defa onun rüşvet aldığını ileri sürmüştür. Kibar, güzel giyinmeyi seven, tartışma yapılan topluluklardan uzak duran Haccâc b. Ertât aşırı derecede gururluydu. Muhtemelen asil bir aileye mensup olması, genç yaşta

fetva vermeye başlaması sebebiyle kendini çok beğenirdi. Bulunduğu meclislerde kendisine saygı gösterilmesini ister, katıldığı toplantıların tabii başkanı olurdu. Bu büyüklük duygusu onu toplumdan, özellikle de camiden ve cemaatten uzaklaştırmıştır. Halkla birlikte bulunmamak için cuma namazına dahi gitmediği, "Cemaatle namaz kılmayı terketmedikçe kişi ahlâkî olgunluğa ulaşamaz" dediği nakledilmiştir. Fakirlere selâm vermeyi bile doğru bulmayan Haccâc'ın sonraları bu davranışlarından dolayı pişmanlık duyduğu belirtilmektedir.

Bu gururuna rağmen Haccâc iyi bir âlim, ilim adamlarının kendisinden övgüyle söz ettiği bir muhaddisti. Atiyye el-Avfi, Atâ b. Ebû Rebâh, Nâfi', Amr b. Dînâr ve Şa'bî gibi âlimlerden hadis rivayet etmiş, hocalarından Mansûr b. Mu'temir, akranlarından İbn İshak ve Şu'be b. Haccâc başta olmak üzere Süfyân es-Sevrî, Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, Hammâdeyn (Hammâd b. Zeyd ile Hammâd b. Seleme), Abdullah b. Mübârek ve diğerleri kendisinden rivayette bulunmuşlardır. Şu'be b. Haccâc hadis öğrenmek isteyenlerin ona gitmesini tavsiye etmiş, Süfyân es-Sevrî kafasındaki bilgilere onun kadar sahip olan başka bir âlim görmediğini söylemiş, Hammâd b. Zeyd ise onu hadiste Süfyân es-Sevrî'den daha üstün tutmuştur. Ahmed b. Hanbel, Bezzâr ve Hatîb el-Bağdâdî gibi âlimler Haccâc'ı hadis hâfızı kabul ettikleri gibi İbn Ebû Necîh Kûfe âlimleri içerisinde onun gibisinin bulunmadığını, Atâ b. Ebû Rebâh da onun ilimde Kûfe gençlerinin efendisi olduğunu söylemiştir. Devrinde pek çok kişi ondan faydalanmak için Kûfe Mescidi'nde ve evinde düzenlediği ilim meclislerine katılmış, talebeleri sorularına cevap alabilmek için kapısının önünde bazan sabahlara kadar beklemişlerdir.

Haccâc'ın hadislerin yazılmasına karşı çıktığı, talebelerine hadis yazanlardan uzak durmalarını öğütlediği, derslerinde hadis yazanları ikaz ettiği, hatta meclisinden çıkardığı söylenmektedir. Ona göre hadis yazarken her an hata yapılması, meselâ Ömer yerine Amr yazılması mümkündür.

Haccâc b. Ertât'ın hadis ilmindeki üstünlüğüne rağmen tedlîs* yaptığı ve meselâ zayıf, hatta metrûk olarak bilinen Muhammed b. Ubeydullah el-Arzemî'den duyduğu hadisleri Amr b. Şuayb'dan naklettiği, Mücâhid ve İbn Şihâb ez-Zührî ile karşılaşmadığı halde onlardan rivayette bulunduğu bilinmektedir. Kendilerinden

hiç hadis duymadığı İkrime, Mekhûl, İbrâhîm en-Nehaî, Zührî, Yahyâ b. Ebû Kesîr, Hişâm b. Urve gibi kişilerden hadis nakletmiş, tedlîs yoluyla hadislerini rivayet ettiği muhaddislerin sayısının on yedi olduğunu kendisi söylemiştir. "Sen bana bir kimseden hadis nakletmişsen bu hadisi o kişiden bizzat nakletmekte bir mahzur görmem" dediği nakledilmektedir. Bu sebeple İbnü'l-Mübârek, Yahyâ el-Kattân, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel ve Nesâî başta olmak üzere kendisinden övgüyle bahseden âlimler de onu müdelis olarak nitelendirmişler ve hadislerini ihtiyatla karşılamışlardır. Ebû Hâtîm er-Râzî ve İbn Huzeyme, Haccâc'ın "hadde-senâ" ve "ahberenâ" gibi hadisi bizzat kendisinin duyduğunu gösteren lafızları kullanarak rivayet ettiği hadislere güvenebileceğini, böyle olmayan rivayetlerinin delil olarak kullanılamayacağını söylemişlerdir. Haccâc'ın rivayetleri konusunda daha ağır ithamlar da yapılmış, onun çok hata yaptığı, lafızları değiştirdiği, hadise aslında bulunmayan sözler ilâve ettiği, hâfızasının zayıf olduğu ileri sürülmüş, Ahmed b. Hanbel'in, onun neredeyse ilâvesiz bir tek hadisi bile bulunmadığını söylediği rivayet edilmiştir. Bu ithamları dikkate alan İbn Sa'd, İbn Maîn, Nesâî ve Hatîb el-Bağdâdî Haccâc'ı zayıf sayarken Ahmed b. Hanbel, Dârekutnî gibi âlimler de onun rivayetlerinin delil olmayacağını ileri sürmüşlerdir. İbnü'l-Medîni ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân Haccâc'dan bir tek hadis bile yazmamış, Zâide b. Kudâme'nin onun hadislerinin terkedilmesi kanaatinde olduğu rivayet edilmiştir. Ancak İbnü'l-Mübârek, İbn Mehdî, İbn Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in de aynı kanaatte olduğuna dair rivayeti Zehebî aşırı bulmuş ve âlimler hakkında daha ölçülü olmak gerektiğini belirtmiştir. İbn Adî de Haccâc'ın müdelis olduğunu, hadiste bazan hata yaptığını, fakat hiçbir zaman yalan rivayette bulunmadığını, Yahyâ b. Saîd el-Kattân'dan başka hiç kimsenin onun hadislerini terketmediğini söylemiştir.

600 kadar hadis rivayeti bulunan Haccâc'ın hadislerine Buhârî dışındaki *Kütüb-i Sitte* müellifleri itimat etmiş, Buhârî ise onu zayıf sayarak kendisinden hadis nakletmemiştir. Ancak İbn Hacer, kendi elinde bulunan *Şaḥîḥ-i Buhârî* nüshasının "İtk" bölümünde onun bir hadisinin "muallak" olarak nakledildiğini belirtmiştir. Müslim ise Haccâc'ın rivayetlerini bazı hadisleri desteklemek üzere "mütâbî" ve "şâhid" olarak zikretmiştir. Dârimî ile İbn Hibbân da Haccâc'ın hadis-

lerine eserlerinde yer veren müelliflerdendir.

Kaynakların çoğu, Haccâc'ın Mansûr'un halifeliği döneminde 145 (762) yılında Rey'de vefat ettiğini kaydetmektedir. Onun Horasan'da öldüğünü söyleyenler yanında 147 (764), 149 (766) veya 150 (767) yıllarında vefat ettiğini ileri sürenler de olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 359; Yahyâ b. Maîn, *et-Târîh*, II, 99-100; Halife b. Hayyât, *et-Târîh* (Ömerî), s. 369, 414, 421; a.mlf., *et-Tabakât* (Zekkâr), I, 390-391; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel* (Koçyiğit), I, 167, 298; II, 222; Buhârî, *ed-Du'a-fâ* (Zâyed), s. 100-102; a.mlf., *et-Târîhu'l-kebir*, II, 378; İclî, *es-Sikât*, s. 107-108; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), VII, 618; Ukayfî, *ed-Du'a-fâ*, I, 277-283; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, III, 154-156; İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhin*, I, 225-228; İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 223-229; İbn Şâhin, *Târîhu esmâ'i's-sikât*, Beyrut 1986, s. 102; İbn Mencûye, *Ricâlü Şahîhi Müslim*, I, 153-154; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, I, 70; VIII, 230-236; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'a-fâ*, I, 191-192; Nevevî, *Tehzib*, I, 152-153; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 54-56; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, VII, 68-75; a.mlf., *Tezkiretü'l-huffâz*, I, 186-187; a.mlf., *Mizânü'l-ittidâl*, I, 458-460; İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, II, 196-198; a.mlf., *Ta'rifü ehli't-takdis bi-merâtibi'l-mevâfîne bi't-tedlis*, Beyrut 1987, s. 125; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz* (Lecne), s. 87-88; Hazrecî, *Hulâsatü Tezhib*, s. 72; G. H. A. Juynboll, *Muslim Tradition*, Cambridge 1983, s. 182-184.

SELMAN BAŞARAN

HACCÂC el-HİMYERİ

(الحجاج الحميري)

Haccâc b. Bâb el-Himyeri
(ö. 65/685)

Abdullah b. Zübeyr'in
kumandanlarından.

Hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgi yoktur. Abdullah b. Zübeyr ile Ermevîler arasında başlayan hilâfet mücadelesinde Mekke'de halifeliğini ilân eden Abdullah'a biat etmiş ve onun safında yer almıştır.

Ahvaz'da Hâricîliğin propagandasını yapan Nâfi' b. Ezrak kendisine biat etmeyenlere karşı zalimce davranıyor ve çocuklarını öldürüyordu; biat edenlerden de haraç alıyordu. Nâfi', Hâricîliği Sevâd'ın her tarafına yaymaya çalıştı. Ancak onun faaliyetlerinden endişe duyan halk Ahnef b. Kays'a başvurarak Hâricîler'den şikâyetçi oldu. Ahnef'in isteği üzerine Abdullah b. Zübeyr'in Basra valisi Abdullah b. Hâris el-Hâşimî, Müslim b. Ubey's'i Hâricîler'le savaşa memur etti. Hâricîler'in üzerine yürüyen Müslim'in ordusunda

sağ kanat kumandanlığına Haccâc el-Himyeri getirildi. Taraflar Dûlâb'da şiddetli bir savaşa giriştiler (65/685). Müslim b. Ubey's ile Hâricî lideri Nâfi' b. Ezrak savaşın başında öldürüldü. İbnü'l-Esir, Müslim'in ölümünden sonra Basralı kuvvetlerin başına Haccâc el-Himyeri'nin geçtiğini söyler. Müberred ise Rebî' el-Eczem'in kumandayı ele aldığını ve yirmi gün kadar savaştıktan sonra onun da öldüğünü, daha sonra da Haccâc'ın Basralılar tarafından zorla kumandanlığa getirildiğini kaydeder. Haccâc el-Himyeri bu savaşa Hâricîler tarafından öldürülmüştür.

BİBLİYOGRAFYA :

Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), V, 613-614; Eş'arî, *Makâlât* (Abdülhamîd), I, 157-158; Müberred, *el-Kâmil* (nşr. M. Ahmed ed-Dâî), Beyrut 1406/1986, III, 1224-1261; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân* (nşr. F. Wüstenfeld), Tahran 1965, II, 622-624; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 194-195; Zirikî, *el-A'lâm*, II, 174; J. Wellhausen, *İslâmiyetin İlk Devrinde Dinî - Siyasî Muhalefet Partileri* (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1989, s. 49.

NADİR ÖZKUYUMCU

HACCÂC b. İLÂT

(الحجاج بن علاط)

Ebû Kilâb el-Haccâc b. İlât
b. Hâlid es-Sülemî

Sahâbî

Ebû Muhammed, Ebû Abdullah kün-yeleri ve Fihri, Behzî nisbeleriyle de anılır. Haccâc'ın İslâmiyet'i kabulüyle ilgili olarak kaynaklarda şu rivayet yer almaktadır: Aralarında Haccâc'ın da bulunduğu Benî Süleym kabilesinden bazı kişiler Mekke'ye giderken geceleyin konakladıkları bir vadide Haccâc'dan nöbet tutmasını istediler. Haccâc cinlerden Allah'a sığınarak nöbete başladığı sırada birinin, "Ey cin ve insan toplulukları! Göklerin ve yerin çerçevesinden çıkıp gitmeye gücünüz yetiyorsa geçin" (er-Rahmân 55/33) meâlindeki âyeti okuduğunu duyular. Âyet olduğunu bilmediği bu sözleri ezberleyen Haccâc Mekke'ye gidince geceleyin başlarından geçen olayı anlattı ve ezberlediği âyeti okudu. Kureyşliler, bu sözleri Hz. Muhammed'in kendisine vahyedildiğini ileri sürerek okuduğunu söylediler. Bunun üzerine Medine'de olduğunu öğrendiği Resûl-i Ekrem'i görmek üzere yola çıkan Haccâc, onun Hayber Gazvesi'nde bulunduğu sırada yanına giderek kendisiyle görüştü ve müslüman oldu; Hayber'in fethine de katıldı.

Benî Süleym topraklarında altın madenleri bulunan Haccâc oldukça zengindi. Hz. Peygamber'in huzuruna çıkarak Mekke'li tüccarların elinde ve oradaki karısının yanında bir hayli ticaret malı bulunduğunu, bunları alıp Medine'ye getirmeyi düşündüğünü, ancak bunu yapabilmesi için Mekke'de kendisi aleyhinde konuşması gerektiğini söyledi. Resûl-i Ekrem ona izin verince Mekke'ye gitti. Hz. Peygamber'in Hayber üzerine yürdüğünü haber almakla birlikte Hayber'in fethedildiğini henüz bilmeyen Mekkeliler Haccâc'dan bilgi almak istediler. Haccâc da Hayber'de müslümanların büyük bir yenilgiye uğrayıp kılıçtan geçirildiğini, Hz. Muhammed'in esir alındığını, Hayber halkının onun Mekkeliler tarafından öldürülmesini istediklerini anlattı. Müslümanların Hayber'de satılacak mallarını alabilmek için paraya ihtiyacı olduğunu söyleyerek alacaklarını tahsil etti. Haccâc'ın verdiği haberler başta Abbas b. Abdülmuttalib olmak üzere müslümanları çok üzdüğünden Abbas'la gizlice görüşerek meselenin iç yüzünü ona anlattı. Üç gün sonra da Mekke'den ayrılıp Medine'ye gitti, burada kendisine bir ev, ayrıca bir mescid yaparak şehre yerleşti.

Haccâc'ın Mekke'den getirdiği malların zekâtını verdiği ve böylece Benî Süleym madenlerinin zekâtını ilk defa onun ödediği belirtilmektedir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Haccâc Humus'a giderek oraya yerleşti. Hz. Ömer, hilâfeti zamanında çeşitli bölgelere haber göndererek en seçkin adamlarını kendisine yollamalarını istediğinde Suriyeliler ona Haccâc'ı gönderdiler. Haccâc'ın Hz. Ömer devrinde (634-644) ve bazı rivayetlere göre hilâfetinin ilk yıllarında vefat ettiği belirtilmektedir.

Haccâc'ın oğullarından Muarrız'ın Cemel Vak'ası'nda öldüğü, diğer oğlu Abdullah'ı Muâviye'nin Humus'a zekât âmilî tayin ettiği, yakışıklılığıyla tanınan bir diğer oğlu Nasr'ın da bazı fitnelere sebep olabileceği düşüncesiyle Hz. Ömer devrinde sürgüne gönderildiği bilinmektedir (İbn Hacer, VI, 485-486).

BİBLİYOGRAFYA :

Müsned, III, 138-139; Vâkıdî, *el-Megâzî*, II, 702-705, 799, 819; III, 896; Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Muşannef*, V, 466-469; İbn Hişâm, *es-Sire*, III, 359-361; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 269-271; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, I, 344-346; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, I, 456-458; İbn Hacer, *el-İşâbe* (Bicâvî), II, 33-35; IV, 641; VI, 485-486; Köksal, *İslâm Tarihi* (Medine), VII, 121-122, 225-234.

M. YAŞAR KANDEMİR